

Czibere Ibolya–Molnár Éva
**Mélyszegénységben élő fiatal nők
munkaerőpiaci és párválasztási perspektívái
elzáródott vidéki térben
Egy magyar–román határ menti zsákfalú esete**

Kivonat

Magyarországon az ezredfordulóra állandósult a vidéki szegénység, a falusi fiatalok munkanélküliségi rátája kiugróan megnőtt, majd ezen a magas szinten rögzült, és beindult a vidéki szegénység bővített újratermelődése. Különösen figyelemre méltó magyar jelenség, hogy amíg a nyugat-európai országokban a szegénység a nagyvárosokban koncentrálódik, Magyarországon ez inkább falusi jelenség. A „településkomfort” ezeken a településeken a lakásokat, az intézményeket és a kereskedelmi létesítményeket tekintve is egyaránt lényegesen az országos átlag alatt marad. Az ellehetetlenült kistépülésekről a mozgósítható erőforrásokkal rendelkezők elköltöztek, így a szelektív migráció következtében ezeknek a településeknek az etnikai és szociális összetétele is homogenizálódott. A lakóhelyi szegregáció és a szegénység magas szintje miatt a hátrányos helyzetű aprófalvakban élő emberek számára a többségi társadalomtól eltérő erőforrástípusok állnak rendelkezésre. Az ilyen települések adottságai már eleve hátrányt jelentenek a helyi lakosság számára, ezek a hátrányok azonban más életszervezési lehetőségeket kényszerítenek férfiakra és nőkre.

A tanulmány egy magyar–román határ mentén fekvő, 350 fős zsákfaluban végzett átfogó szociológiai kutatómunka részeredményein keresztül mutatja be a fiatal nők életkezdési esélyeit, elsősorban párkapcsolati lehetőségeit és munkaerőpiaci helyzetét. Alapvető kutatási kérdésünk, hogy egy bezáródó és elszigetelődő rurális társadalmi térben a fiatal nők életkezdési, párválasztási, gyermekvállalási és munkaerőpiaci döntéseit milyen tényezők befolyásolják, és ezek milyen mechanizmusokon keresztül örökítik tovább a szegénységet és a kirekesztettségben élést a vizsgált településen.

Kulcsszavak: társadalmi kirekesztődés, fiatal nők, területi egyenlőtlenségek, területi szegregáció, kis falvak

Abstract. Labor Market Perspectives of Young Women Living in Extreme Poverty in Closed Rural Space. The Case of a Hungarian-Romanian Cul-De-Sac Border Village

By the millennium, rural poverty has become persistent, strikingly increasing the unemployment rate for young people in villages and keeping it at this high level, while the reproduction of rural poverty has begun as well. It is quite a remarkable Hungarian phenomenon that poverty rather is concentrated in rural areas as compared to cities in Western Europe. The settlement comfort has fallen below the national average significantly, in terms of housing, institutions and commercial establishments as well. People with tangible resources have left these destitute small settlements, and as a result of selective migration, the ethnic and social composition of these settlements has become homogeneous as well. Due to the high level of residential segregation and poverty, people living in these disadvantaged small villages have access to different types of resources than the majority society has. The endowments

of these disadvantaged settlements are detrimental to the local population, which, however, force different organizational options on men and women.

This study presents young women's chances of starting life, especially their relationship opportunities and labor market situation through the results of a comprehensive sociological research that has been carried out in a small cul-de-sac village of 350 inhabitants near the Hungarian-Romanian border. We have investigated this closed rural space where young people start life, make decisions on mating, child-bearing and labor market, while also examining the most influential factors and the way they perpetuate poverty and exclusion onto the next generations through certain mechanisms.

Keywords: social exclusion, young women, spatial inequalities, spatial segregation, small villages

I. BEVEZETÉS

A kilencvenes években Magyarországon a tömeges munkanélküliség megjelenésével egyértelművé vált, hogy a legnagyobb szegénységi kockázatot az elsődleges munkaerőpiacról történő kiszorulás jelenti (Spéder 2002). A rendszerváltás után a látszólagos teljes foglalkoztatás megszűnésével tömeges és nyílt lett a munkanélküliség, amely sokak számára a korábbi társadalmi helyzet elvesztését is jelentette. A legnagyobb veszélyben az alacsony iskolai végzettségű vagy szakképzetlen, korábban többnyire segédmunkásként alkalmazott városi és falusi fizikai dolgozók voltak. Akik nem tudtak átképzéssel szakmát váltani, tartós munkanélküliekké, korengedményes vagy rokkantnyugdíjba menekülőkké, illetve tartós segélyre szorulókká váltak. Körükben a rendszeres jövedelem hiánya vagy alacsony szintje elszegényedéshez, létbizonytalansághoz vezetett. „A vidéki munkanélküliség és a munkaerőpiac átrendeződése sokkolta a vidéki lakosságot, és a kényszerpályák és új gazdasági magatartásformák sokaságát hívta életre” (Kovács 2012: 100).

A rendszerváltást követő mély területi-társadalmi polarizáció következtében a jó helyzetű régiókban, területi központokban és közlekedési fővonalak közelében fekvő települések helyzete a rendszerváltást követő tíz évben javult, míg a központoktól távolabbi, a strukturális válság következményeivel erőteljesebben sújtott térségeké folyamatosan romlott (Kovács 2013). A társadalmi differenciálódás következtében a rurális térségeken belül is egyre nagyobb különbségek keletkeztek, és a '90-es évek végére a vidékiek legalább harmadának – megfelelő képzettség, konvertálható, mobilizálható vagyon és munka hiányában – reménytelenné vált a helyzete (Csite–Kovács 1995). A földrajzi fekvés és a településméret máig is meghatározó hatást gyakorol, vagyis a települési lejtőn a városoktól a falvak felé haladva egyre jellemzőbb a romló jövedelmi és foglalkoztatási helyzet. Mára a drámai élethelyzetek koncentrációjának és szűk mozgástér jellemzi az elszegényedett kistelepülések, aprófalvas perifériák népességét (Kovács–Váradai 2013). Kovács (2013) nyugat-magyarországi elaprózódó települési struktúrák vizsgálatával igazolta, hogy „az ott élők foglalkoztatási és jövedelemszerzési esélyeit inkább a gazdasági környezet és az abba történő «beágyazódás», a helyben lévő munkahelyek mellett a közeli településeken lévő megközelíthetősége, a településeket összefűző hálózatok sűrűsége dönti el, s nem az, hogy mekkora a falu, ahol laknak. Vannak tehát szerencsés helyzetű aprófalvak is, bár kétségtelen, hogy a mai Magyarországon az ellenkező végtel sokkal gyakoribb, s nem a településméretből következő, egyébként valós kockázat. A legrosszabb helyzetben a méretből és a fekvésből

eredő hátrányok metszéspontjában lévő, a fejletlen régiók peremvidékein elhelyezkedő aprófalvak vannak” (Kovács 2013: 34).

A városoktól vagy ipari központoktól távol eső kistelepülések a magyar társadalmi modernizációs folyamatok egyik következményeként az elmúlt néhány évtizedben a szerkezetátalakításon többször átesett mezőgazdasági termelési folyamatokkal sem tudtak lépést tartani, vagy ahhoz kapcsolódni, és jelentős gazdasági funkcióvesztésen mentek át (Juhász 2006). Ezen funkcióvesztések következtében infrastrukturálisan is leépültek, jóval az országos átlag alá kerültek. Orvosi rendelők, iskolák szűntek meg vagy kerültek összevonásra, és jelentős módon csökkent a vasúti és az autóbusz-közlekedési ellátottság szintje is. „Településkomfortjuk” a lakásokat, az intézményeket és a kereskedelmi létesítményeket tekintve is egyaránt lényegesen az országos átlag alá került.

Az ellehetetlenített kistelepülésekről, akiknek lehetőségük volt, elköltöztek, a szelektív migráció következtében pedig ezen települések jelentős része mind szociális, mind etnikai összetételét tekintve is homogenizálódott (Váradi–Virág 2015). Az ilyen helyzetben lévő települések „miközben munkaalkalmat és megélhetést már nem tudnak nyújtani, továbbra is tízezrek lakóhelyüül szolgálnak” (Feischmidt 2013: 78). Folyamatosan nőtt azoknak a vidéki településeknek a száma, ahol a lakosság a munkalehetőségek és a minőségi közszolgáltatások hiánya miatt egyre mélyülő és újratermelődő szegénységben él (Váradi 2015).

A legnagyobb szegénységi kockázatot felmutató települések lakosságának korfája folyamatosan a fiatal népesség felé tolódik el, amely szorosan összefügg a lakosság növekvő szegregációjával. Magyarország foglalkoztatási szempontból hátrányos helyzetű területein, illetve az aprófalvas térségekben mélyszegény övezetek és részben etnikai alapon gettósodó települések jöttek létre. Az ezredfordulóra állandósult a vidéki szegénység, amely a falusi fiatalok munkanélküliségi rátáját is kiugróan megnövelte, majd ezen a magas szinten rögzítette. Kovács a ’90-es évek végének eredményeit elemezve jutott arra a következtetésre, hogy a 15–29 éves falusi fiatalok csaknem 40%-os munkanélküliségi aránya állhat a vidéki szegénység bővített újratermelődése mögött (Kovács 2012). Czibere a 2010-es évek elején a falvakban élő fiatalok körében szignifikánsan nagyobb arányban mutatott ki súlyosabb jövedelemhiányt, eladósodottságot, kiszámíthatatlan hónapról hónapra élést és nélkülözést, mint a nagyvárosi fiatalok körében. Ezekből következően legsúlyosabbnak vagy leküzdhetetlennek ítélt problémáikat a megélhetési biztonság elvesztésétől vagy a céltalanságtól való félelmeik jelentik, illetve az attól való aggodalom, hogy nem irányítják saját sorsukat vagy éppen folyamatos feszültséget okoz számukra a saját sorsuk feletti kontroll lehetőségének elvesztése miatti aggodalom (Czibere 2014).

A térségi elmaradottság-jólét típusú vizsgálatai során Timár–Kovács–Váradi (2015) a jólét-deficit¹ fogalmán keresztül értelmezték a magyarországi vidéki szegénységet. Feltételezésük sze-

1 A szerzők a térségi elmaradottság szempontjából kiemelten fontos négy tényező elemzésén keresztül mutatják be a jólétdeficit lényegi összetevőit: „1) az objektív jól-lét néhány dimenzióját, a téregységek erőforrásokkal való ellátottságát, 2) a boldogság és elégedettség járási léptékben megmutatkozó egyenlőtlenségeit, 3) a jól-lét deficit kialakulásában, fennmaradásában szerepet játszó gazdasági-társadalmi folyamatokat, végül 4) azokat az állami politikákat és önkormányzati gyakorlatokat, amelyek a jól-lét hiányokat inkább újratermelik, mint megszüntetik.” (Timár–Kovács–Váradi 2015: 270)

rint a hátrányos helyzetű térségekben a jólét² helyett sokkal inkább annak hiányai tárthatók fel. Mint írják, e „hiány vizsgálata társadalmi jelentőségű, hiszen nyilvánvaló, hogy a jól-lét deficit feltárása és az arra épülő kezelési módok kidolgozása komoly fejlesztéspolitikai kihívás” (Timár–Kovács–Váradi 2015: 269). Az objektív jólét mérésére irányuló anyagi jólét hiányát három tényező figyelembevételével³ vizsgálták, és a kapott eredményeik szerint „a perifériák leszakadó falvaiban (...) nem egyszerűen a legrosszabb az ott élők anyagi helyzete, hanem mélyebb és kiterjedtebb a szegénység, mint az ugyanazon járáshoz tartozó fejlettebb falvakban, a járásközpontokban vagy az ellenkező pólust képviselő térkategóriákban (a nagyvároskörnyékeken)” (Timár–Kovács–Váradi 2015: 274). A boldogság és elégedettség területi egyenlőtlenségeinek vizsgálata során hasonló eredmények születtek, a perifériák leszakadó falvainak a legnagyobb az elégedettségdeficitje a többi térkategóriához és a kategóriájához legközelebb álló következő településtípushoz képest. Az átlagpontokban kifejezett boldogságdeficit is az ilyen térségekben a legnagyobb, vagyis itt a legalacsonyabb a boldogság átlagpontokban kifejezett mértéke, és a különbség is itt a legnagyobb mértékű az ugyanazon járás fejlettebb vidékéhez képest.

Az ezredfordulótól az önkormányzatok kötelező feladata lett a közcélú munkák szervezése, és az ebben történő részvétel a szociális segély jogosultsági feltételévé vált. A 2000-es évek végén az *Út a munkához* program leginkább a segélyezettek munkaerőpiaci helyzetének javítását, valamint a segélyek munkára ellenősztönző hatásának enyhítését, ezzel a foglalkoztatás bővítését tűzte ki célul (Köllő–Scharle 2011). A program átalakította a szociális segélyezés rendszerét és szigorított a jogosultság feltételein (Csoba 2010). A munkanélküliséghez kapcsolódó támogatásokat csökkentették, a hozzájárulás feltételeit szigorították. Mindezzel a cél a munka nélkül lévők munkára kényszerítése, míg a közfoglalkoztatással deklaráltan a munkára nevelés volt. Mindennek következményeként az érintett háztartások jelentős részében drasztikus mértékű jövedelemcsökkenés következett be. Mivel az ellátások szintjét a kormányzat ezen a változatlanul alacsony szinten kívánta tartani, a háztartások jövedelemnövekedésének egyetlen lehetséges iránya a közfoglalkoztatás bővítése maradt. E döntés következménye, hogy 2011 és 2014 között a közfoglalkoztatásra fordított kiadások csaknem megháromszorozódtak (Bakó és mtsai 2014). Mára a munkanélküli népesség számára a közfoglalkoztatás vált a legfontosabb foglalkoztatáspolitikai (és egyben szociális) programmá, miközben az elhelyezkedési esélyeket tekintve ez a legkevésbé hatékony eszköz erre. Az elemzők szerint minél többször vesz részt valaki a közfoglalkoztatási programban, annál kisebb az esélye a tényleges elhelyezkedésre, vagyis a közmunkaprogram kifejezetten rontja a nyílt munkaerőpiaci munkavállalás esélyeit (Bakó és mtsai 2014).

Kovács és Király (2015) térkategóriánként vizsgálva a munkaerőpiaci helyzet és a szubjektív jólét összefüggéseit, bizonyították, hogy „a vidéki terekben élő közfoglalkoztatottak minden esetben boldogabbak/elégedettebbek a munkanélkülieknél, esetenként az inaktívaknál is” (Kovács–Király 2015: 300). A nemi és az etnikai hovatartozás különösen erőteljes hatással bír a

2 A jólét fogalmának európai értelmezéseiről átfogó elemzés olvasható Szántó–Susánszky–Berényi–Sipos–Murányi (2016) tanulmányában: In: *Metszetek*, vol. 5 (2016) No.1, http://metszetek.unideb.hu/files/metszetek%202016_1%20szanto%2016-47.pdf.

3 1) a megtakarításokkal nem rendelkező háztartások, 2) amelyeknek súlyos problémákat okoz a rezsikifizetése, 3) ahol nem jönnek ki a háztartás rendelkezésére álló jövedelemből vagy nélkülözések között élnek.

munkaerőpiaci elhelyezkedést (beleértve a közfoglalkoztatást is) befolyásoló tényezőkre. A cigányok és a nők a többi csoporthoz képest is hátrányosabb helyzetben vannak, fizikailag és szimbolikus értelemben is bezáródva saját „szociokulturális” világukba (Szabolcska 2008). Timár–Kovács–Várad (2015) az általuk vizsgált hátrányos helyzetű településeken a jólétdéficit vizsgálata kapcsán azt találta, hogy a közfoglalkoztatás leginkább a férfiak foglalkoztatási esélye. Ugyanakkor a férfiak körében magasabb közfoglalkoztatási arányt mértek a vizsgált perifériális térségben, mint alkalmazotti arányt. „Ez azt jelenti, hogy a hátrányos helyzetű perifériák fejletlen településein élő férfiak számára kevesebb »rendes«, a szabadpiacon elérhető, illetve az állami és önkormányzati szféra által biztosított foglalkoztatási lehetőséget nyújt az állami (önkormányzati) szféra, mint a közfoglalkoztatás” (Timár–Kovács–Várad 2015: 272).

A legújabb szegénységkutatások a kapcsolati háló és a kapcsolati tőke összefüggéseit felhasználva tárják fel vagy magyarázzák⁴ a társadalmi kirekesztettséggel érintett csoportok helyzetét. A társadalmi kirekesztettség több más dimenzió mellett a kapcsolati hiányokban vagy azok korlátozottságában is megnyilvánulhat, amely a szegénység körében nem ritkán kizárólag a szomszédságra korlátozódik (Wilson 1997). A magyarországi vizsgálatok során Albert–Dávid (2007) kutatásai bizonyították, hogy a magasabb státuszú, iskolázott, stabilabb, jobb anyagi helyzetű társadalmi csoportok tagjainak a kapcsolati hálójuk is kiterjedtebb. A társadalmi tőkekapcsolati tőkefogalmak körül kialakult majd három évtizedes nemzetközi és hazai társadalomtudományos viták átfogó bemutatását mellőzve elemzésünk során a hazai szegénységkutatásokban a Messing–Molnár (2011) szerzőpáros által sikeresen alkalmazott kapcsolati kategóriákból indulunk ki. Mindezt nem elsősorban a szegénységben élők megélhetési stratégiáinak leírására, mint inkább a marginalizálódott, elszegényedett, bezáródott vidéki kistérségeken élő fiatal nők partnerkapcsolati, partnerszelekciós esélyeinek, lehetőségeinek leírásához és az erre irányuló döntéseiket befolyásoló tényezők feltárásához használjuk. Messing és Molnár (2011)⁵ az „összetartó” (bonding), az „összekötő” (bridging) és az „összekapcsoló” (linking) kapcsolatok megkülönböztetésén keresztül elemzik a roma háztartások megélhetését elősegítő vagy megnehezítő családi kapcsolati jellemzőket. Ezen kapcsolati formák mindegyike más funkciókkal bír az egyének életében. Az „összetartó” kapcsolatok rendkívül zártak, társadalmilag homogének és elsősorban a reciprocitással, a bizalommal és a szolidaritással írhatók le. Ez az egyént körülvevő legszűkebb közösségekben, elsősorban a családban, szomszédságban vagy szűk baráti körben érvényesülő kapcsolati forma, amely a biztonsági háló szerepét tölti be. E kategória a Granovetter-féle (1991) „erős kötések” kategóriájának feleltethető meg leginkább⁶. Ugyanak-

4 A kiterjedt szakirodalmi bázisból leginkább Granovetter, Putnam, Bourdieu, Burt, Coleman, Fukuyama, Lin alapműveire hivatkoznak. Erről részletesen lásd pl. Sik (2012).

5 A szerzők Putnam, Narayan, Woolcock munkáira hivatkoznak.

6 Granovetter különbséget tesz erős és gyenge kötésű kapcsolatok között. Abból a felismerésből indul ki, hogy az egyén és a barátai között meglévő szoros kapcsolatok nagy sűrűségű hálózatot alkotnak, amelyben a potenciális interakcióik jelentős része jelen van. Ezeket az egyént és barátait összekötő kapcsolatokat nevezi erős kötéseknek. Ugyanez az egyén a távolabbi ismerőseivel már kisebb sűrűségű hálózatot alkot, a csoport tagjai kisebb valószínűséggel kerülnek közvetlen kapcsolatba egymással, ezeket a kapcsolatokat nevezi Granovetter gyenge kötésű kapcsolatoknak. A gyenge kötések hídként kötik össze az erős kötések hálózati csomópontjait (Granovetter 1991).

kor az „összetartó” típusú kapcsolat nem segíti sem a mobilitást, sem a más társadalmi csoportokkal történő érintkezést és a társadalmi mozgást sem. Ezen célokat a másik két kapcsolati típus, az „összekötő” és az „összekapcsoló” hivatott biztosítani. Az „összekötő” kapcsolatok leginkább a társadalmi csoportokon is átívelő kapcsolódásokat jelentik, amelyek távolabbi ismerősökhöz nyújtanak kötelekeket, és biztosítják az adott csoport tagjai számára a más társadalmi csoportok erőforrásaihoz történő hozzáférést. Az „összekapcsoló” kapcsolat a hatalommal rendelkezőkhöz, a különböző társadalmi egységekhez, intézményekhez, civil szervezetekhez, közösségekhez, a társasági élethez biztosítanak kapcsolódási lehetőségeket, átjárást, ezzel segítve a társadalmi mobilitást. Ez utóbbi két kapcsolati forma Granovetter (1991) „gyenge kötéseinek” feleltethető meg. Az egyének kapcsolati hálója szempontjából lényeges kérdés a három kapcsolati forma közötti egyensúly is, mert pl. a túlsúlyban lévő „összetartó” kapcsolatok jelentősen gátolhatják az „összekötő” és az „összekapcsoló” kapcsolatok kialakulását és megtartását. Ahogy Füzér is (2015) kifejti, egyfajta dinamikus megközelítésben ezen kapcsolati formák előnyös és előnytelen társadalmi hatásokkal is járnak, Megyesi (2015) pedig a társadalmi tőke negatív hatásait értelmezi a Portes-féle (1998) négyes helyzetre alapozva⁷. Mindezekből következően a kapcsolatok a kifelé zártágukból következően negatív, korlátozó, bezáró erőkké válhatnak, amelyek a zárványokban élő vagy a társadalmi kirekesztettségben élő csoportokat különösen súlyosan érinthetik. Albert és Dávid (2006) etnikai metszetekben vizsgálva a romák kapcsolati jellemzőit, megállapították, hogy a romák körében kapcsolatgazdagabbak az egyének, mint a teljes népesség körében. Egy későbbi kutatásuk során mélyszegénységben élő roma nők helyzetét kutatva viszont Dávid (2010) azt emelte ki, hogy a roma társadalom alsó szegmensében lévőket, vagyis a legrosszabb helyzetben élő romákat a nem roma népességhez hasonló kapcsolati szegénység jellemzi. Hasonló eredményre jutott ezt megelőzően Messing (2006) is, kiemelve, hogy a szegény cigány háztartások jóval kevesebb támogató kapcsolattal rendelkeznek és jóval erőteljesebb kapcsolati vákuumban élnek, mint a nem cigány szegény háztartások.

Bourdieu (1998) szerint a társadalmi tér egy olyan erőterként is leírható, amely objektív hatalmi viszonyok halmazaként, kényszerként nehezedik az egyénekre, és nem szűkíthető sem az egyes cselekvők szándékaira, sem a cselekvők közötti interakciókra. A társadalmi tér hajlamos arra, hogy életstílusok tereként, vagyis életstíluscsoportok halmazaként szimbolikusan működjön. Ebben az összefüggésben az egyén önértelmezése nem választható el a társadalmi térben elfoglalt helyétől, melyet a rendelkezésére álló összes társadalmi, gazdasági, kulturális és szimbolikus tőke mennyisége és összetétele határoz meg. Az itt betöltött pozíciója befolyásolja törekvéseit és elvárásait, és meghatározza társadalmilag beágyazódott cselekvéseit. Ezek a törekvések és várankozások, valamint az egyén szubjektív önértelmezése együttesen alkotják az egyének stratégiáinak alapjait (Bourdieu 1985).

Kelly (1998) városi gettókból folytatott kutatásainak eredményei rámutattak a társadalmi tőke és a kulturális tőke meghatározó szerepére a zárt közösségekben, elsősorban a fiatalok terhésség gettóbeli sűrű előfordulásának okait kutatva. Ennek kapcsán a Coleman-féle (1998)

7 „a kívülállók kizárása; a csoport különleges igényeket támaszt a csoporttagokkal szemben; a csoport korlátozza a tagok egyéni szabadságát; és lefelé nivellálnak a csoporton belül a normák (Portes 1998, 15).” (idézi Megyesi 2015: 106).

társadalmi tőke-megközelítésből kiindulva mutatott rá, hogy a társadalmi tőke létrejöttéhez az emberek közötti viszonyok olyan irányú változására van szükség, amely elősegíti a cselekvéseket. Vagyis a társadalmi tőke az emberek közötti viszonyokban testesül meg, ezért, akik rendelkeznek ezzel, felhasználva érdekeik érvényesítésére, előnyökre tesznek szert másokkal szemben. Ennek kapcsán hívja fel a figyelmet Kelly (1998) arra is, hogy a Granovetter-féle, úgynevezett „gyenge kötések” szerepe ezekben a közösségekben is meghatározó, mert a másik személy kapcsolati hálójához történő hozzáférés olyan erőforrás, amely erőteljesen növelheti az érdekek érvényesítésének lehetőségét. A gyenge kötések „hídszerű” kapcsolatokat alakítanak ki az egyén erős kötésű kapcsolatainak között. A hídszerű kapcsolatok kategóriája mellett a „multiplexitás” fogalma is hasznos magyarázó kategória, amely a kapcsolatháló differenciáltságát képes kifejezni. Ez annak mértékét jelenti, hogy az egyének társadalmi kapcsolathálóit mekkora arányban alkotják eltérő társadalmi státuszú személyek, akik egymáshoz sokféleképpen kapcsolódnak, és összetett szerepet játszanak a különböző tevékenységi területeken (Kelly 1998).

Egy zárt közegben nők és férfiak számára a női-férfi identitásformálás folyamatában teljes mértékben eltérő erőforrás-hozzáférés biztosított. A nővé és férfivá válás folyamatában a férfias-ságot és a nőiességet eltérő szimbólumok és viselkedésformák övezik, amelyek a társadalmi tőke által biztosított lehetőségek között változnak. Kelly (1998) szerint ebben a folyamatban válik meghatározóvá a kulturális tőke fogalma, amelyen keresztül értelmezhetővé válik, hogy egy adott közösségben milyen jelentéseket társítanak bizonyos eseményekhez. Példaként a nemi szerepek sajátos gettóbeli differenciálódását és az ebből következő viselkedésmódosulásokat említi. A gettóban élő lányok körében a gyermekkorból a felnőttkorba átlépést elsősorban az első gyerek megszületése és az ezzel együtt járó önállóság szimbolizálja, míg a férfiaknál a munkaerőpiacról történő kiszorulás miatt a klasszikus eltartó szerep helyett más férfias-ságot szimbolizáló szerepek kapnak nagyobb hangsúlyt, mint a szexuális potenciál vagy a fizikai erő. Mindezekből is következően Kelly a gettóban gyakori fiatalkori terhességet és gyermekvállalást a társadalmi és kulturális tőke társadalmi és fizikai helyhez kötöttségével magyarázza.

2. MÓDSZERTAN ÉS TELEPÜLÉSI JELLEMZŐK

A tanulmány egy kelet-magyarországi, magyar–román határ mentén fekvő, 350 fős aprófaluban végzett átfogó szociológiai kutatómunka részeredményein keresztül mutatja be a fiatal nők életkezdési esélyeit, elsősorban párkapcsolati lehetőségeit és munkaerőpiaci helyzetét. Az elemzéshez húsz félig strukturált interjút használtunk fel, melyeket 18 és 35 év közötti, a nyílt munkaerőpiacról kiszoruló, fiatal, párkapcsolatban élő, gyermekes szegény sorsú nővel készítettünk 2015 őszén. Az interjúalanyainkhoz a településen dolgozó civil szervezet munkatársainak segítségével jutottunk el. Átfogó kutatásunk során fel kívánjuk tárni a szegyeységben élő fiatal felnőttek családdal, párkapcsolat-alakulással összefüggő beállítódásait, értékrendjét, családtervezési és élettervezési lehetőségeit, párválasztással és családalapítással kapcsolatos döntési mechanizmusait egy zárt közösséget alkotó, homogén összetételű népességgel rendelkező, hátrányos helyzetű zsáktelepülésen. Ebből kiemelve, a jelen tanulmány az itt élő fiatal nők párkapcsolati és munkaerőpiaci lehetőségeire összpontosít. Alapvető kutatási kérdésünk, hogy a választott település bezáródó és elszigetelődő rurális társadalmi terében, beszűkült szociokulturális

miliójében a szülőkről történő leválás és az új család alapítása a nők esetében milyen új vonatkoztatási mintázatokat követ, és az együttélésnek milyen új vagy esetleg a tradicionálisba visszaforduló formáit teremti meg, és mindez hogyan hat vissza a nők tartós munkaerőpiaci kirekesztettségéhez.

A kutatás helyszínéül szolgáló település az Észak-Alföld régióban található, a román határtól néhány kilométerre. A 350 fős aprófalú zsáktelepülés, csak egyetlen útirányból közelíthető meg, a faluból más út nem vezet ki, nincs sem átmenő, sem más irányba tartó egyéb forgalma. Mint általában a zsákfalvak, ez a település is nagyobb távolságra esik a fontosabb utaktól és a központi funkciókkal rendelkező városoktól. A falu szinte teljes népességére jellemző a több nemzedékre visszavezethető szegénység, az alacsony iskolázottság és a tartós kirekesztettség, amely csapdában tartja a cigány és nem cigány lakosságot egyaránt. A cigányság arányát nehéz megbecsülni. A 2011-es népszámlálás önbevallásos adatai alapján a helyi lakosság 17%-a roma. A település helyi esélyegyenlőségi programja szintén ezt az információt közli, kiegészítve a következőkkel: „Természetesen ezeket az adatokat fenntartásokkal kell venni. A népszámlálási adatok azért megbízhatatlanok, mivel a legtöbb roma származású ember nem vallja magát romának” (HEP⁸ 2013:17). Kutatásunk nem terjedt ki arra, hogy feltárjuk, a helyi lakosság milyen szempontok alapján ítél valakit romának, de a kutatásba bevont fiatal nőket kérdezve ők maguk a cigányság arányát 60-80% közé becsülik a településen.

A falu is áldozatul esett az elmúlt évszázad magyar társadalmi modernizációs folyamatainak, vagyis távol esve a városi-ipari központoktól és a mezőgazdasági termelés szerkezeti átalakulásaiból is kimaradva, jelentős funkcióvesztésen ment át. A helyi gazdaság teljesen leépült, korábbi szereplői eltűntek, a lakosságnak el kellett sajátítani az instabil alkalmi munkák világába történő beintegrálódás technikáit és fortélyait. A korábban is erősen hiányos foglalkoztatási kapacitások teljesen megszűntek és nem épültek újra. Ugyanakkor nem jelentek meg olyan új gazdasági lehetőségek, amelyek új irányokat szabhattak volna az ott élőknek, és amelyek új életstratégiákat alapozhattak volna meg. A helyzetet tovább súlyosbította, hogy a környékbeli települések gazdasága sem regenerálódott annyira, hogy szükség legyen az itt élők munkaerejére. A szakképzetlen lakosság számára a rendszerváltás előtt lehetőség volt a környékbeli településeken a mezőgazdasági szektorban és az iparban dolgozni. Napjainkra minimálisra csökkent az ilyen jellegű munkalehetőségek száma, ami a falubeliek számára is drasztikus következményekkel járt, amelyet súlyosbít, hogy a rossz tömegközlekedési viszonyok miatt a jelentősebb munkakinálattal rendelkező településekre napi ingázással nem lehet eljutni. A község adottságai, elhelyezkedése, mérete, zártsága, intézményi ellátottságának hiánya korábban is csak korlátozottan tette lehetővé a fejlődést, de az elmúlt évtizedekben végbemenő társadalmi-gazdasági folyamatok felerősítették a kedvezőtlen helyzetét. Az iparban és a mezőgazdaságban lejátszódott folyamatok révén a település ténylegesen és szimbolikusan is bezáródott és elszegényedett. A helyi lakosok jelentős többsége szociális juttatásokból és idénymunkákból él.

A kistérség legtöbb településéhez hasonlóan itt is jellemző a népességszám csökkenése, de a tipikus folyamatokkal ellentétben a természetes szaporodás mérlege pozitív. Az elvándorlás mértéke viszont olyan nagy, hogy azt az élve születések száma sem képes ellensúlyozni. Az el-

8 Helyi Esélyegyenlőségi Program

múlt évtizedekben a jómódú lakosság elköltözött, a legtöbb itt maradó család számára pedig nem állnak rendelkezésre azok az erőforrások, amelyek elköltözésük esetén indulótőkeként segíthetnék őket az újrakezdésben egy jobb adottságokkal rendelkező településen. A faluban a legszegényebb immobil családok maradtak. Bevételi forrásaik alacsony szintje folyamatos pénzügyi nehézségeket és kiszolgáltatottságot teremt. A váratlan kiadások különösképpen megterhelik a családok költségvetését, és tovább gyengítik amúgy is gyenge létbiztonságérzésüket. Az ilyen kiadásait gyakran nagyon kedvezőtlen törlesztésű kölcsönökből próbálják meg fedezni. Az interjúalanyaink beszámolóí alapján a legtöbb helyi háztartást érinti a közüzemi hátralékok és a hitelek felhalmozódásának problémája. A családoknak így nincs lehetőségük az anyagi források tartalékolására, a hosszú távú tervezésre.

A faluban rendkívül hiányos az intézményi ellátottság is. Egyetlen bolt működik, napi néhány órás nyitvatartással. Kínálatát alacsony választék és magas árak jellemzik. A boltban kenyér sem kapható, kétnaponta jár a településre a „kenyeres kocsi” megadott időszámban. A településen az oktatási intézmények közül kizárólag óvoda működik. Az egészségügyi szolgáltatások helyben csak hetente egy napon érhetőek el. Házi orvos heti 4 órában, védőnő heti 6 órában dolgozik a településen. A mozgó gyógyszerár is kizárólag az orvosi rendelés ideje alatt áll rendelkezésre. A községben működő falugondnoki szolgálat feladata (lenne) a lakosságot térítésmentesen eljuttatni az egészségügyi intézményekbe, de erre forráshiány miatt nem mindig van lehetőség. A családgondozó heti 10 órában van jelen a településen, amely szinte csak a kötelező adminisztrációs feladatok elvégzésére elegendő. A rövid idő nem teszi lehetővé az olyan fontos és szükséges szolgáltatások biztosítását, mint az egyéni esetkezelés, a családgondozás vagy a pszichoszociális tanácsadás. Az itt élő rászorulóknak problémáikkal egyedül maradnak, mentális támogatásban nem részesülnek. A szervezett szabadidős programok egy, a településen néhány éve megjelent alapítvány programjaira koncentrálódnak, de a szabadidő közösségi terekben eltöltésére (közösségi terek és programok hiányában) nincs lehetőség.

3. TANULÁSI ÉS MUNKAERŐPIACI KIREKESZTŐDÉSEK A FIATAL NŐK KÖRÉBEN

A korábbiakban Bourdieu (1998) kategóriájaként említettük, hogy a társadalmi tér egyfajta erőterként is működik, amely életstílusok tereként képes működni, és amely nem teszi lehetővé, hogy benne az egyének saját önértelmezésüket elválasszák a társadalmi térben elfoglalt helyüktől. Az ebben a térben betöltött pozíciójuk befolyásolja a céljaikat, szándékaikat, várakozásaikat és meghatározza a cselekvéseiket, és végső soron ezek együttese határozza meg az egyéni stratégiákat.

A településen élő nők cselekvéseit, várakozásait és mindebből következően egyéni stratégiáit is az a társadalmi erőter határozza meg, amely a falu területi adottságai által befolyásolt életstílustérként működik körülöttük. Az itt élő lányok, asszonyok egy olyan kirekesztődött közösséghez tartoznak, amelynek szegénysége nem átmeneti jellegű, és nem kizárólag megélhetési problémát jelent. A faluban élők szegénységének okaként interjúalanyaink elsődlegesen a munkanélküliséget nevezték meg. A földrajzi elszigeteltség, a helyi gazdaság állapota és az alacsony iskolázottság jelentősen rontja a helyi lakosság foglalkoztathatóságának esélyeit. A helyiek közül munkahelye gyakorlatilag csak a polgármesternek van, a helyben elérhető szerény számú és színvonalú ellátást más településen élők (kenyérárús stb.) biztosítják.

„Voltak ilyen munkalehetőségek, ilyen napszámos munkák, hogy paprikaszedés, torma, meg ilyenek, mindig eljártam dolgozni, meg ilyenek, mert ugye volt négy kisebb testvérem, én voltam a legidősebb, szóval volt, hogy én voltam a családfenntartó apuval, ... most már nincs úgy, mint azelőtt.” (27 éves nő)

A mezőgazdaság átszerveződése és a tevékenységek gépesítése a környéken is jelentősen csökkentette a mezőgazdaság élőmunka-szükségletét, így, mivel a településen a férfiaknak sem akad munka, nem jellemző, hogy a nőket támogathatnák a munkahelyekért folytatott versengésben. A munka világából tartósan kiszoruló lakosok nemzedékek óta szociális transzferekből, nehezen tervezhető, szezonális jellegű munkákból, valamint a közfoglalkoztatásból származó jövedelmekből biztosítják megélhetésüket. Az ilyen kényszerhelyzetek szülte, túlélésre berendezkedett környezetben az érintettek mindig az éppen kedvezőbbnek tűnő jövedelemszerzési alkalmakat igyekeznek megragadni (Kotics 2013). A terepmunka tapasztalatai szerint az itt élő családok között azok a családok tartoznak a legjobb módúak közé, akik körében van legalább egy olyan kereső tag, aki földrajzilag távol eső településekre jár el dolgozni. A legfőbb ingázási célpontot a dunántúli városok jelentik. Az így dolgozók csak hetente járnak haza. A „hetelők” mindannyian férfiak, akik szakképzettséget nem igénylő fizikai munkakörökben dolgoznak, legtöbbször az építőiparban. Mivel a településen a hagyományos nemi szerepek erősen érvényesülnek, az itt élők számára elképzelhetetlen, hogy egy nő, hasonlóan a férfiakhoz, előtérbe helyezve munkaerőpiaci tevékenységét, mellőzze a család ellátásával járó feladatait, ezért számukra az otthontól térben is távol lévő, nem helyben végezhető munkákba történő bekapcsolódásra nincs lehetőség. A helyi közösségi normák szerint a nők munkaerőpiaci részvételének ösztönzése kevésbé fontos, és érzékelhetően nem is jellemző.

„Hát én még nem dolgoztam....mert ugye még iskolába jártam, amikor becsúszott az első gyerek, aztán meg jött a többi. Abból élünk, amit a gyerekek után kapunk, meg az uram közcélúként. Míg a kicsi is szopós, addig nem is gondolkodhatnék én a munkán, hát meg a többiről is ki gondoskodna. Nem azért szültem meg őket, hogy utána ne gondoskodjak róluk.” (26 éves nő)

Ugyancsak a jobb helyzetűek közé tartoznak azok a háztartások is, amelyeknek van közfoglalkoztatottként dolgozó tagja. A közfoglalkoztatási szerződések időtartama változó, néhány hónapos és egyéves szerződések is jellemzőek. Az önkormányzat által szervezett hagyományos közfoglalkoztatás keretében településtisztasági, közterület-rendezési feladatokat látnak el. Korábban már említettük, hogy a magyar társadalomban a munka nélkül lévők számára a közfoglalkoztatás vált a legfontosabb foglalkoztatási lehetőséggé. Így van ez ebben a faluban is. A településen élők a munkaerőpiaci lehetőségekből oly mértékben kizáródnak, hogy körükben közmunkásnak lenni „kiváltság”, igaz, hasonlóan Timár–Kovács–Várad (2015) korábban említett eredményeihez, elsősorban a férfiak számára teremt jövedelemszerzési lehetőséget. A közfoglalkoztatás a helyiek számára a nyílt munkaerőpiaci elhelyezkedés tökéletes alternatívájává vált. A megkérdezett fiatal nők saját lehetőségeikből kiindulva, rendkívül pozitívan ítélik meg a helyi közfoglalkoztatási programot. Mivel a településükön egyáltalán nincs lehetőségük belépni a nyílt munkaerőpiacra, illetve a környékbeli településeken is alig van esélyük a sikeres álláskeresésre, más lehetőségek hiányában a közfoglalkoztatotti státusz vált a legvágyottabb (ámbar

nemük, életkoruk és családi állapotuk miatt pillanatnyilag elérhetetlen) karriercéllá számukra. A megkérdezett gyeseen lévő nők mindegyike közfoglalkoztatott szeretne lenni, ha a gyermeke nagyobb lesz, függetlenül attól, hogy az országos tendenciák szerint ez a későbbiekben is a férfiak esélye marad. Jelenleg a munka hiánya nem csak a saját jövedelemtől fosztja meg őket, hanem a kiszakadás lehetőségétől is az otthonuk zártságából. Úgy vélik, a közfoglalkoztatásba történő bekapcsolódás az egyetlen lehetőség számukra a munkavégzésre, a közösséghez tartozásra, a munka járulékos hasznainak elnyerésére.

„Jó az ..., több az a pénz, mint a semmi. Ha nagyok lesznek majd a gyerekek, úgy mondom legalább iskolások, akkor mennék én is közcélúnak. Elvannak ott egész nap. Látom én, mikor sétálok a gyerekekkel, hogy nem olyan rosszakat dógóznak. Takarítsák az utcát, a temetőt, ilyenek. Mikor mit kell. Én is tudnám ezeket csinálni. Meg szoktam látni, hogy beszélgetnek közben. Jó lenne sokszor, ha lenne kihez szólnom nekem is napközben.” (22 éves nő)

A megkérdezett nők munkaszocializációját és aspirációit vizsgálva azt tapasztaltuk, hogy már gyermekkori vágyott foglalkozásképeik sem voltak. Szüleik kizárólag olyan munkákat végeztek, amelyekre éppen lehetőségük volt, így nem meglepő, hogy gyermekeiket sem tudták ösztönözni a szakmaválasztásra, különösen a lányokat nem. A falu zártságából, hiányzó munkapiacából és szegregáltságából következően nincsenek helyben foglalkozási mintákat (is) közvetítő intézmények és szolgáltatások. Az idősebb női korosztályok képzetlensége, a segítő kapcsolatok és a pozitív minták hiánya megakadályozza, hogy a fiatal nők megfelelő önismerettel, jövőorientáltsággal, információkkal és motivációkkal rendelkezzenek a továbbtanulási lehetőségeikkel kapcsolatban. A nőktől elsősorban a tradicionális nemi szerepeiknek történő megfelelést várják el, így a kislányokat jellemzően nem motiválják a tanulásra és a különböző szakmák, foglalkozások megismerésére sem tesznek erőfeszítéseket, a lányok számára nem szövegetnek karrierterveket.

„Úgy engem nem érdekelt a tanulás, meg ilyenek. Én mindig babáztam. Nem is gondoltam arra, hogy majd tanulni ezeregyig, meg hajtani a munka után. Úgy voltam vele, nekem a gyerekeimre kell majd vigyáznom.” (22 éves nő)

A településen az alapfokú tanulmányaikat sikeresen befejező fiatalok már a legképzettebbek közé tartoznak. A korai lemorzsolódás miatt a legtöbben nem szereznek szakmát és érettségit sem. A lakosság kétharmada legfeljebb alapfokú iskolai végzettséggel rendelkezik. A faluban élő fiatal nők az alacsony iskolai végzettséget a munkavállalásuk fontos akadályaként azonosítják, ennek ellenére ebben a szociokulturális miliőben, ahol a legalapvetőbb napi szükségletek kielégítése is kihívás, az iskolai eredményesség nem elsődleges fontosságú teljesítmény sem számukra, sem környezetük számára. A településen dolgozó szakemberek szerint a helyben élő gyerekekre fokozottan érvényes a rossz iskolai teljesítmény, az évismétlés és az iskolai lemorzsolódás. A faluban már a harmadik nemzedék válik felnőtté úgy, hogy nem kapott esélyt az elhelyezkedésre, a munkatapasztalat-szerzésre, mindez az ilyen családokban „a gyermekek amúgy is kudarcokkal kísért iskolai előmenetelének leértékeléséhez, s végső soron az iskolázatlanság, mun-

kanéliküliség, szegénység újratermelődéséhez, a kirekesztődés/kirekesztettség csapdájának bezáródásához vezet.” (Váradi 2007: 77)

A település oktatási intézményi ellátottsága sem kedvez a sikeres iskolai előmeneteknek. Helyben csak óvoda működik, általános iskolába másik településre kell átjárni az érintett korosztályoknak. Az interjúalanyok elmondása szerint az általános iskolát a gyerekek még „kedvelik”, itt még kevésbé érzékelik a társadalmi különbségeket és leszakadásukat a középosztályi gyerekekhez képest. A helyi fiatalok legszerencsésebbjei néhányan tovább is tanulnak a térség egyik kisvárosának középiskolájában. A kistérség másik városában is lenne lehetőségük középiskolába járni, de autóbusszal nehéz oda eljutni, napi rendszerességgel az ingázás kivitelezhetetlen, a kollégiumi lakhatás finanszírozását pedig a szülők nem tudják megoldani. Így marad a korábban említett város gimnáziumának szakmunkásosztálya, ahol többféle képzést is kínálnak, de a településről származók legtöbbször csak a dísznövénykertész-szakma tanulására van esélye. Nem önszántukból választják ezt a piacképesnek korántsem nevezhető szakmát, az érintettek megítélése szerint teljesítményük alapján csak ebbe az osztályba veszik fel őket. A szakma megszerzésére irányuló motivációjukat tovább gyengíti, hogy a „gazos” osztály (a fiatalok körében elterjedt kifejezés a szakmunkás osztályra) általában lényegesen kisebb létszámmal indul az iskola többi osztályához képest, és az osztályba járók legnagyobb része roma származású.

„Hát nem nagyon szerettem. Még nyolcadikos koromig elment, de aztán átkerültem középiskolába, ott már nem volt jó. Nem volt olyan a közösség. A cigányt meg a magyart megkülönböztették. Úgy éreztem, hogy cigány vagyok, és mindig hátra kellett ülnöm. Mindig a magyarok voltak elől, mi meg hátul a cigányok.” (21 éves nő)

Az interjúalanyaink szerint a helyi lakosság 60-80%-a roma. Magas arányuknak tulajdoníthatóan cigányságukat a falu zárt világában nem élik meg másságként, származásuk miatt többnyire nem kerülnek konfliktushelyzetekbe a nem roma származású helyiekkel. A középiskolában viszont már egyértelműen szembesülnek a cigány és nem cigány tanulók elkülönülésével (vagy elkülönítésével) és az ezzel járó következményekkel. A roma gyerekek a faluban még nem tapasztalják meg az etnikai hovatartozásuk miatti hátrányokat, a középiskolában, interetnikus környezetbe kerülve viszont kénytelenek megélni ezeket az új helyzeteket is. Az előítéletek célpontjaivá vált fiatalokat érzékelhetően nem lehet a hagyományos pedagógiai eszközökkel motiválni a tanulásra, és az iskolában tartani sem.

„Hát hogy mondjam... a tanárok nem tudták úgy elviselni a cigányokat... kivételeztek... Hát nem csak velem, voltak ott több osztálytársaim is, akik így voltak. Jobban foglalkoztak a magyar gyerekekkel, mint a cigányokkal, oszt ilyen kivételeztek velük, ha valami volt, vagy valami történt, mindig mi voltunk a hibásak. És ezért nem szerettem iskolába járni, inkább iskola mellé mentem. Mert itthonról elmentem, úgy tudták anyuék, hogy iskolába megyek, de hát nem iskolába mentem, hanem az iskola mellé.” (26 éves nő)

Nem erősíti a fiatalok tanulási motivációját az sem, hogy pozitív mintákat nyújtó ismerősök híján nincsenek olyan személyes tapasztalataik, amelyek azt mutatnák, hogy munkaerőpiaci lehetőségeiket és ezzel életesélyeiket pozitívan befolyásolná a magasabb iskolai végzettség. Az

elenyésző kisebbség, vagyis akik olyan szakképzettséget tudnak szerezni, amellyel jó állást találnak, elköltöznak a faluból, nem válnak mintaadóvá.

A korai lemorzsolódás a fiúkat és a lányokat egyaránt érinti, de a lányok esélyei a középiskola elvégzésére még alacsonyabbak, mint a fiúké. A teherbe esés, a gyermekvállalás a lányok esetében egyértelműen a tanulmányok megszakításának kényszerével jár, míg a fiúknak megmarad az esélye az iskola befejezésére. Az interjúalanyok szerint a párkapcsolatok kialakulása mindkét nem esetében rontja az iskola iránti érdeklődést. A gyermekvállalás esetén általában a fiúk is abbahagyják az iskolát, még akkor is, ha kevés esélyük van tartós elhelyezkedésre a nyílt munkaerőpiacon. Számukra a gyermekvállalás egyértelműen jelzi a gyermekkor végét, ekkortól a tanulói státusz már nem összeegyeztethető a felnőtt (szülői) léttel.

A megkérdezett fiatal anyák tanulóként legfeljebb csak addig folytatták a tanulmányaikat, ameddig fizikai megjelenésükön még nem látszódott a terhesség. Az iskolában és a lakóhelyükön is, más-más okok miatt, de egyaránt féltek a megbélyegzéstől. Az iskolában azért, mert a jobb helyzetű lányokra nem volt jellemző a tinédzserkori anyaság, míg a lakóhelyükön attól tartottak, hogy tanulmányaik folytatása miatt nem fogják jó szülőnek gondolni őket. A megkérdezett nők első terhességüket nem ilyen fiatal életkorban tervezték, a gyermekvállalás nem tudatos döntés volt számukra. Ebben a váratlanul kialakult élethelyzetben csak minimális segítségre számíthattak, így lehetetlen feladatnak bizonyult az iskola befejezése.

„Virágkötészetre akartam járni, csak hát nem sikerült, mert hát nem tudtam befejezni az iskolát, mert 3 osztályt, már úgy mondom a 6. osztályt azt már magántanulónaként raktam le. Leraktam volna a 8 osztályt magántanulónaként, csak hát a legelső gyerekkel teherbe estem, oszt aztán nem mentem iskolába, mert szégyelltem magamat, mert csak 15 éves voltam, oszt szégyelltem menni az iskolába. Mondom, inkább nem megyek... nem is tudtam, hogy teherbe estem, hanem 5 hónapos voltam, mikor kiderült az első gyerekkel, hogy teherbe estem, de ha hamarabb tudtuk volna, akkor elvetettük volna, csak hát, amikor már 5 hónapos volt, akkor nem lehetett elvetetni.” (26 éves nő)

A fiatal anyák egy része ma már szívesen visszaülne az iskolapadba, és szakmát tanulna. A földrajzi távolságok áthidalhatatlanságát viszont jól szimbolizálja, hogy az ehhez szükséges képzésekhez csak a megyeszékhelyen tudnának hozzáférni. A településről kizárólag egyetlen városba megy közvetlen buszjárat, naponta összesen négyszer. A megyeszékhelyre utazóknak 40-90 percet kell várniuk a buszcsatlakozásokra, és kb. 3,5-4,5 óra alatt tudnak csak eljutni oda, minimum három átszállással.

A helyi fiatal férfiakra a nőkkel ellentétben kevésbé jellemző a tanulási motiváció, ők egyértelműen a munkahely megszerzését tartják elsődlegesnek, abból kiindulva, hogy legfontosabb feladatuknak a családjuk eltartását gondolják. Feleségeik, élettársaik tanulását sem támogatják. Önmagukban látják a család bevételi forrásainak megszerzésére legalkalmasabb személyt, a nők feladatának a feleség- és az anyaszerep betöltését gondolják. Éppen ezért nem tartják fontosnak a nők munkaerőpiaci részvételét, és azt sem, hogy munkavállalási esélyeik növelése céljából tanuljanak. A faluban élő, szakképzettséggel és munkatapasztalattal nem rendelkező fiatal nőknek semmiféle olyan tudásuk nincs, amely előnyt jelenthetne az álláskeresés során. A nők a család kapcsolati hálójára sem számíthatnak. Mivel elsősorban a férfiak munkaerőpiaci lehető-

ségeinek elősegítése a cél, ezek a kapcsolati energiák arra összpontosulnak, hogy a család férfi tagjait juttathassák valamilyen munkához. A kisgyermekes anyák közül csak elvétve akad olyan, aki önerőből álláskereséssel próbálkozik, de a beszámolókról szerint ezen kevesek is, szembesülve a visszautasításokkal, álláskeresői motivációjuk csökkenését élik meg.

„Nem is hívnak be, nem tudom mi oknál fogva, halvány sejtelmem sincs. Annak idején K...-ben szerettem volna egy boltba, de nem is hívnak be...mikor meghallják, hogy kisgyermekem van. Elutasítanak.” (19 éves nő)

A nők foglalkoztatásának esélyét a korábbiakban leírtakon túl nagymértékben csökkenti a gyermek(ek) megléte is. A faluban nemcsak túl fiatal korban vállalják első gyermeküket a párok, de jellemző a nagy családméret is. A legtöbb család négy-öt gyermeket vállal, a nők aktív idejét szinte teljesen kitölti a gyermeknevelés, többek között ezért sincs lehetőségük az iskola befejezésére, szakmaszerzésre. A férfiak munkanélküliségként a szükséges regisztrációkat követően bekapcsolódhatnak a számukra kínált képzési programokba. A nők családi helyzetükből következően ezekből az előnyökből sem részesülhetnek. Az általunk megkérdezett fiatal nők (18–35 évesek) gyakorlatilag még sosem léptek be a munkaerőpiacra. Az iskola befejezése után hamar teherbe estek, vagy éppen a terhesség miatt szakították meg a tanulmányaikat, jelenleg a kisgyermek(ek) nevelése köti le a figyelmüket, esélyük sincs arra, hogy munkát keressenek a környékbeli településeken.

Mivel a nők életük jelentős részében gyermekeket nevelnek, gyakoriak a harmincas évei végén, negyvenes évei elején járó pályakezdő álláskereső nők, akik már nemcsak lakóhelyük, képzetlenségük, tudatlanságuk vagy szakmai tapasztalatuk hiánya, nemük, családi állapotuk és sok esetben etnikai származásuk miatt vannak hátrányos helyzetben, hanem életkoruk miatt sem tartoznak a legkeresettebb munkavállalók közé. És azok számára, akik csak fizikai munkák vállalására képesek, az életkor még meghatározóbb tényező, mint a képzettebb munkavállalóknak. A terepmunka tapasztalatai szerint, az itt élők sok évvel idősebbnek látszanak valódi életkoruknál. A szegénység, az egészségügyi ellátások és az információk hiánya megakadályozza őket abban, hogy egészségtudatos és kímélő életmódot folytassanak. A mindennapi megélhetés nehézségei miatti fizikai és mentális terhelés és az állandósult stressz megjelenésükön és egészségi állapotukon egyaránt nyomot hagy. Ugyancsak probléma, hogy egy állásinterjúhoz szükséges megfelelő öltözet beszerzése, a munkába járás költségeinek finanszírozása az első fizetésig lehetetlennek tűnő feladat számukra, ezért alig jellemző, hogy más településen álláskereséssel próbálkoznának. A helyzetet tovább rontja, hogy egy-egy kudarcos álláskereső hamar híre megy a faluban, ami szégyenérzetet vált ki, és tovább gyengíti a motivációjukat. Több interjúalany arra is utalt, hogy roma származásuk miatt nem szívesen jelentkeznek álláshirdetésekre.

„Már a külső alapján amúgy megítélnek. Meg amúgy ötözhetsz, ahogy akarsz, meg lehetsz akármi....de mondjuk melléd tesznek egyet, aki... hogy mondjam neked, aki nem barna, most így mondom neked...mert most fehér lehet nemcsak magyar, hanem bármilyen származású is, ... akkor most úgyis azt mondják, hogy na, most a cigány, az csak cigány... ez csak ez... amaz csak az...ha nem is mondják meg szemtől szembe, én valahogy attól még tudom. És nekem mindig is igazam volt, vagyis végül mindig az lett, ahogy gondoltam.” (33 éves nő)

Mivel a faluban élő fiatal nőknek nincs lehetőségük részt venni az elsődleges munkaerőpiacon, megszerezhető jövedelmeik is az állami transzferjövedelmekre korlátozódnak. Tartós munkajövedelem hiányában a férj vagy élettárs jövedelme, bevételi forrásai a meghatározóak családjaikban, így az eltartotti státusból következő alárendeltségük tovább erősíti családon belüli kiszolgáltatottságukat. Ennek viszont – a nők szegénységére irányuló kutatások eredményei szerint – várhatóan egy egész életre kiható következményei lesznek az életminőségükre. A mélyszegénységben élő nők súlyos családon belüli hátrányokat szenvednek el elsősorban a két nem közötti munka- és hatalommegosztás, az időbeosztás és szabadidő-felhasználás, a pénzgazdálkodás és pénzkezelés egyenlőtlenségei, a családi konfliktusok és a megjelenő erőszak, a különböző pszichés-mentális problémák, valamint a személyes fogyasztások végletes visszafogása terén is (Czibere 2012). A szegény sorsú nők családjaiban szinte általánosan jellemző, hogy a nők azok, akik saját egyéni szükségleteik háttérbe szorítása árán is takarékoskodnak a család érdekében. Interjúalanyaink fiatal koruk ellenére máris arról számoltak be, hogy számukra elsődleges a gyerekek és a férj szükségleteinek kielégítése a saját igényeikről történő lemondások árán is, legyen az a legalapvetőbb szükséglet, akár az étkezés, a gyógyszerek kiváltása vagy a ruházzkodás. A női szegénység kapcsán kutatók bizonyították (Koncz 2002, Czibere 2012), hogy a nők és a férfiak közötti keresetkülönbségek befolyásolják a családon belüli hatalmi viszonyokat, az önálló kereset hiánya korlátozott társadalmi integrációt tesz lehetővé, egyben társadalmi kirekesztettségként értelmezhető.

A fiatal nők a faluban nemcsak az anyagi erőforrásokból részesülnek családjuk férfitagjához képest korlátozottabb mértékben, hanem a tradicionalitásba visszaforduló családi/párkapcsolati életszervezési stratégiák miatt a tanulás, a munka, a szabadidő-eltöltés, a társas kapcsolatok terén is hátrányt szenvednek. Ebben a közegben nincs lehetőségük arra, hogy saját sorsukról autonóm döntéseket hozzanak, ezt leginkább a környezetük (szülői család, férj, élettárs) teszi meg helyettük. Mindennapjaikat mások által meghatározott feltételek mentén szervezik, térben és szociálisan egyaránt elszigetelődve, mindezzel fenntartva és továbbadva születendő lányaiknak kirekesztett helyzetüket.

„Ti, akik csak kijártok ide, ti nem tudhatjátok milyen itt az élet...mi, akik itt lakunk, csak mi érthetjük meg ezt, mi éljük át azt, hogy nincs itt semmi, ez egy puszta! El tudod te azt képzelni, hogy kinézel az ablakon és nincsen semmi? Menjek ki a házból? Hát hova menjek? Minek menjek? Van nekem itt munkám? Van nekem itt barátom? Van nekem itt olyan, aki meghallgatna? Van itt egy játszótér, ahová levihetem a gyerekeket? Még egy kurva bolt sincs itt sehol! Nincsen itt semmi! Semmi az égvilágon! És mit mondjak a gyereknek? Hogy tanulj, fiam, járd iskolába, hátha lesz belőled valaki...? Most öszintén! Van erre esély? Mert értem én, hogy ezt mondjátok...hogy nem szabad feladni...de hova küzdjek? Hogyan küzdjek, mikor nem látok semmit? Meg miért akarna ez a gyerek is tanulni, mikor nem lát semmit? Gyerek még, de érzi, látja, hogy nekünk ilyen sors jutott. Anyám is itt élt...így élt, mint mi. Nem ment soha sehová, csak a háztartás. Nekem is ez a sorsom. És mondhatnak akármit, az én lányomnak is ez lesz. Én már nem tervezgetek.” (21 éves nő)

2. PÁRVÁLASZTÁS, CSALÁDALAPÍTÁS, GYERMEKVÁLLALÁS

A házassági hajlandóságot és a házasságra irányuló döntéseket nemcsak az egyéni preferenciák határozzák meg, hanem az olyan strukturális tényező is, mint a házassági piac. Becker (1981) fogalma szerint ez a párkeresés időszakában az egyének interakcióinak helyét jelenti. Bukodi (2002) megjegyzi, hogy nem egyetlen házassági piac létezik, hiszen a fiatalok ahányféle környezetbe ágyazottan élnek, annyiféle helyen találkozhatnak a jövődöbéljükkel, vagyis a házassági piac egy többdimenziós fogalom. Kalmijn és Flap (2001) az egyének számára mikroszinten az egyén lakóhelyéül szolgáló lokális környezetet (települést, szomszédságot stb.), valamint kapcsolathálózatát (ismerősök, barátok, iskolai, munkahelyi közeg stb.) tartja a meghatározónak.

A párkapcsolat-formálódás szempontjából a partnerszelekció az egyik legbonyolultabb kérdés. A szociológiai irodalmak szerint három meghatározó lokális házassági piac különül el, a lakókörnyezet, az iskola és a munkahely (Kalmijn 1998). Az iskola és a munkahely leginkább a teljesítményalapú (képzettség, foglalkozási pozíciók) párkapcsolati homogámiát teszi lehetővé, míg a lakókörnyezeti, szomszédsági házassági piac a származási szempontú házasságkötést segíti elő. Ez utóbbi különösen hatékonyan tud érvényesülni azokban a térségekben, ahol erős a lakóhelyi szegregáció (Davis 1984). Bukodi (2001b) azt is igazolta, hogy a különböző iskolázottságú férfiak és nők körében, bár jellemzően a saját iskolai kategóriájukon belül házasodnak, a házassági homogámiára irányuló hajlandóság végzettségi szintek szerint változik. A képzettségi hierarchia csúcsán a legmagasabb (egyetem, főiskola), lefelé haladva a hierarchiában csökken, majd a képzettségi szintek legalján ismét felugrik. A kilencvenes évek közepén a családi értékek empirikus vizsgálatára irányuló kutatások egyik eredményeként került publikálásra (Pongráczné–S. Molnár 2000), hogy a házastársi homogámia rendkívül erősen érvényesül a magyar társadalomban, ezért a párválasztás szempontjai között is jelentős szerepet játszik a hasonló iskolázottság, a hasonló szülői háttér és a hasonló foglalkozási kategória. „Az emberek többnyire saját társadalmi környezetükben kötnek ismeretségeket, vagyis a párválasztás piaca társadalmilag eleve behatárolt” (Pongráczné–S. Molnár 2000: 59).

Korábban már kifejtettük, hogy a származásnak a partnerkapcsolatok kialakulása és a házasodás terén kulcsszerepe van. Bukodi eredményei szerint pedig „a családi háttér és a saját erőforrások hatása mintegy „összeadódik”; és a társadalmi hierarchia két végpontján a házassági homogámia további erősödéséhez vezet. Vagyis a legképzetlenebbek esetében a rossz családi háttér még tovább csökkenti egy kedvező »parti«, a felfelé házasodás esélyét; ez viszont növekvő csoporton belüli házasságot – vagy nem házasodást – eredményez” (Bukodi 2002: 41).

Eredményeink is megerősítik a fentieket. A kutatásban szereplő fiatal falusi nők körében a szülői családhoz képest párválasztásuk semmiféle státuszmobilitást nem mutatott. Körükben ez a nemzedékek közötti mobilitási hiány nemcsak a különböző tőkefajták teljes hiánya vagy nem elégséges volta miatt következett be, hanem – fiatal nőkről lévén szó – a házassági mobilitás hiánya miatt is. A fiatal nők házastársainak vagy élettársainak iskolai végzettsége és foglalkozása nem mutat jelentős eltérést az apák státuszától. Vagyis a lányok társadalmi közegének zártsága párválasztásuk révén társadalmi helyzetük automatikus átörökítését is eredményezte. Ezt támasztja alá DiMaggio és Mohr (1998) azon eredménye is, amely szerint az apák iskolázottsága a nők esetében sokkal erősebben hat a házastárs iskolázottságára, mint a férfiak esetében.

A házassági mobilitás teljes hiányának legmeghatározóbb oka a helyiek kapcsolati hálójának fejletlensége, beszűkülése. A kapcsolati hiány, ahogyan Wilson (1997) nyomán már korábban

kifejtettük, a társadalmi kirekesztettség egyik dimenziójaként is értelmezhető, különösen az általunk is vizsgált zárt közösségben. Hiánya egyben az érdekérvényesítési lehetőségek és a különböző előnyszerzési esélyek hiányát is jelenti. A helyiek kapcsolati tőkéjével összefüggésben a foglalkoztatási-munkaerőpiaci jellemzők bemutatása során már megfogalmaztuk, hogy kapcsolati hálójukat a multiplexitás alacsony foka és a „hídszerű” kapcsolatok teljes hiánya határozza meg. Ez nem csak munkaerőpiaci lehetőségeiket korlátozza, de párválasztásukat is jelentősen befolyásolja. Ismeretségi körük hiába terjed ki akár a falu teljes népességére is, többnyire nem terjed túl annak határain. A falu homogén szegénységéből következően viszont nincsenek eltérő társadalmi státuszú szereplői a kapcsolataiknak. Ezek a helyi kapcsolatok nem „hidak” a fogalomnak abban az értelmében, hogy nem teremtenek szélesebb lehetőségeket sem a munkavállalásban, sem a párválasztásban, mert nem kapcsolnak össze társadalmi távolságokat. A faluban élő fiatalok – iskolai és munkahelyi aktivitás híján – nem rendelkeznek semmilyen falujukon kívüli környezeti beágyazottsággal, az itt élő fiatalok számára a házassági piac ebben az értelemben egy beszűkült, egydimenziós tér maradt, amely behatárolja a párválasztási és családalapítási esélyeket. Egyértelmű, hogy a körükben megfigyelhető erőteljes párkapcsolati homogámia nem „teljesítményalapú”, hanem elsősorban „származási szempontú” házasságkötések és együttélések következménye.

A partnerszelekció egy ilyen zárt közegben nem a korábban leírt társadalmi logika szerint zajlik. Az „összekötő” (bridging) és az „összekapcsoló” (linking) kapcsolatok szinte teljes hiánya következtében az „összetartó” (bonding) kapcsolatok váltak jellemzővé és szinte kizárólagossá a faluban. A korábbiakban már kifejtettük, hogy az „összetartó” kapcsolatok, a másik két kapcsolati forma hiánya miatt, leginkább korlátozó, bezáró erővé válnak. Elsődlegesen ez az erő hat a fiatalok párválasztási folyamatában is, sőt, ezek a korlátozó erők felelősek a nőiesség-férfiasság tradicionális szimbólumainak átörökítésében, ezzel a fiatal falusi nők tradicionalitásba kényszerített életútjának fixálásában is. Ahogyan Megyesi (2015) is bemutatta, a negatív hatások következményeként a vizsgált csoport különleges igényeket támaszthat a csoporttagokkal szemben, vagy a csoport korlátozhatja a tagok egyéni szabadságát. Mindez a megkérdezett fiatal nőkre vonatkoztatva azt jelenti, hogy velük szemben a falu közössége különleges igényeket támaszt, és a férfiakhoz képest jelentősen korlátozza egyéni szabadságukat, amely kifejeződik a magánélet minden szegmensében, a szabad munkavállalás, tanulás, családi szerepek, jövedelembirtoklás, a gyermekvállalással összefüggő döntések, a szexualitás és fogamzásgátlás terén egyaránt.

Az együttjárási periódus hosszát nagyban befolyásolja a származás. Bukodi kutatásai szerint „a falvakban élő, alacsonyabb iskolai végzettségű szülők fiainak, lányainak megismerkedésük után valószínűleg hamarabb meg kell házasodniuk, mint a magasabb társadalmi státusú családokból származóknak.” (Bukodi 2001a: 316) A falu zártságában az ismerkedési lehetőségek rendkívül korlátozottak, és mivel az itt élő fiatalok nem készülnek sem továbbtanulni, sem olyan munkahelyre, amely esélyt adna egy jobb helyzetű településre átköltözni, a saját falujukon kívül nem nagyon tudnak ismerkedni. Így nincs okuk várakozni egy megfelelőbb partner megtalálásának reményében. Ennek is a következménye, hogy a települési fiatalok a megismerkedés után jellemzően hamar összeköltöznek. A falu adottságai, a szórakozási lehetőségek és az anyagi erőforrások hiánya szintén ösztönzően hat az ismerkedési periódus rövidítésére és az összeköltözésre vonatkozó gyors döntéshozatalra. A településen nincsenek olyan helyek, terek, kulturális vagy szabadidős lehetőségek, amelyek alkalmasak lennének az ismerkedésre, a többszöri találko-

zásra, randevúzásra, a közös programokra. A „randizás” ezért nem jellemző, tulajdonképpen csak az utcán vagy az otthonaikban tudnak találkozni az egymással ismerkedő fiatalok.

Mindezekből következően körükben gyakori az ún. sodródásos házasságkötés, amikor a kényszerhelyzetek vagy a kívülről jövő társadalmi nyomás akkor is rákényszeríti a fiatalokat a házasságra, ha a fiatalok preferenciái időközben megváltoztak vagy a párválasztás nem egészen megalapozott (Bukodi 2001a).

„Én összejöttem vele és rá egy hónapra össze is költöztem vele... mert szeretttük egymást. Meg romáknál nem így megy, hogy hosszú évekig udvarolni és utána. Hát majd jön, ami jön. Meg akkor dőlök el igazán, hogy egy házasság tartós-e. Mert ha hosszú ideig járunk egy pasival, akkor megunja az ember, ha meg összeköltöznek, onnantól kezdve jönnek a bajok, és itt romlik meg minden házasság. Nem azt mondom, hogy egyből, mert most már én sem vagyok az a beszűkülő gondolkodású, mert nem fogom mondani a gyerekeimnek, hogy hamar férjhez menjenek vagy megnősüljenek. Mert az, hogy én meg az apjuk össze tudtunk csiszolódni, kellett hosszú idő ahhoz. Az, hogy én asszony lettem meg feleség. Nekem megvolt a kis megszokott rutinom, és azt, hogy háztartást vezetni, vagy, hogy enni adjak neki, vagy főzsek rá, vagy gondoskodjak róla, az új volt.” (35 éves nő)

Ugyancsak gyakran eredményeznek sodródásos házasságkötéseket a még nem tervezett terhességek vagy a lányok menekülési vágya az otthoni feszült, konfliktusos családi légkörből a harmonikusabb élet reményében. De olyan esetekben is megfigyeltük, amikor a pár egyik tagját a szülők tiltják a választottjától (általában a lányokat szokták féltetni). Ez szinte kényszerítőleg is hat a fiatalok gyors összeköltözésére, mert a nem támogató szülői hozzáállás többnyire a fiatalok otthoni életét is ellehetetleníti, többen fogalmaztak úgy, hogy „elzavarták” otthonról. Az ilyen fiatal nőknek egyéb lehetőségek és kapcsolatok hiányában nincs más választásuk, minthogy a társuk családjához költözzenek, és közös életet kezdjenek.

Az önálló lakhatás kérdése komoly gondként merül fel a családalapítás kezdetekor. Mint írtuk, az ismerkedést követően rövid időn belül összeköltöznek, azonban munkajövedelem és anyagi tartalékok hiányában nem tudnak önálló háztartást fenntartani. A szülőknek sincs lehetőségük arra, hogy támogassák gyerekeik önálló életkezdését. Ebben a kényszer szülte helyzetben a szülők gyakran befogadják a fiatalokat, és megszervezik közös életüket. Az ilyen módon kialakult többnemzedékes együttélés szereptorzulásokhoz és számos konfliktushoz vezet. A már önálló családot alapított fiatalok sajátos élethelyzetbe kerülnek. Szülővé válva a saját gyermekükről felnőtt módon gondoskodnak, ugyanakkor a származási családdal egy fedél alatt maradva mindennapjaik szervezését továbbra is másokhoz igazítva, sok esetben a szülők elvárásai szerint élnek. A probléma azért jelentős, mert függetlenül attól, hogy a férfi vagy a nő szüleinél maradtak-e, az a fél, aki kénytelen továbbra is saját szüleiével élni, nem tud igazán elszakadni a szülői függéstől annyira, amennyire ez az önállósuláshoz szükséges lenne. Ugyanakkor ez a fajta együttélési kényszer tovább erősíti a hagyományos nemi és családi szerepekre irányuló szocializációs hatásokat is, hiszen a befogadó szülői család elvei, attitűdjei továbbra is hatnak (sok esetben kényszerként) a fiatalokra, függetlenül attól, hogy melyikük szüleinél élnek. Anyagi kiszolgáltatottságuk még inkább elfogadóvá teszi őket a korábban tanult viselkedési és szerepminták iránt, beleértve a férfi-női szerepek mintáit is, elsősorban azért, hogy minimalizálják a közöttük és a befogadó szülők között keletkező konfliktusok számát.

Mindezekről függetlenül is a fiatal nők körében, alacsony iskolai végzettségük és tömeges tapasztalatként megélt munkaerőpiaci kizorulásuk (Frey 2001; Lakatos 2001) eredményeként felértékelődnek a tradicionális férfi-női szerepek és az elsősorban a családért végzett munkák. Ennek tulajdoníthatóan a tradicionális nemi szerepfelfogás rendkívül erősen érvényesül a településen nem csupán az idősebbek, hanem a fiatalabb női korosztályok körében is. A megkérdezett nők túlnyomó többsége szerint a családban pontosan kiosztott szerepek szerint kell élni, amelyek nem felcserélhetők, nem módosíthatók. Úgy vélik, vannak feladatok, amelyekre csak a nők képesek, ezek elvégzése nem várható el egy férfitől. A gyermekekről és a családtagokról való gondoskodás, a háztartás vezetése, az otthon rendben tartása a nő legfőbb feladata. Semmilyen más tevékenység nem vonhatja el ezekről a figyelmet. A kutatás során a fiatal férfiakkal készített interjúk is arról tanúskodnak, hogy hasonló álláspontot képviselnek. A nőktől engedelmességet, gondoskodást várnak el, és nem szerepel a terveik között az, hogy ösztönözzék feleségüket, élettársukat a munkaerőpiaci részvételre.

„Az meg hogy nézne már ki, hogy egy asszony otthagyja a gyereküket egyedül, oszt elmegy dógózni. Ha meg van a gyerek az az első. Az asszonnynak meg gondoskodni kell a gyerekeikről, meg az uráról is. Hát ezt így kell. Mit gondolnának itt a faluban rólam is, meg az emberről is, ha elállnék, oszt nem tenném rendbe őket. Nem is hagyná az uram, hogy ilyet csináljak.” (22 éves nő)

A korábbiakban bemutattuk, hogy a különböző erőforrások hiánya, az iskola és a munka világából történő tartós kirekesztettség sajátos párválasztással és családtervezéssel kapcsolatos attitűdöket hozott létre a településen. Igaz ez a gyermekvállalási tendenciákra és gyakorlatokra is. A gyermekvállalás a kedvezőbb társadalmi státuszú emberek szegénységi kockázatát is növeli, a mélyszegegyességben élők esetében pedig a fiatalkori gyermekvállalás többnyire a hátrányos helyzet konzerválódásához vezet. A település rendkívül fiatalos korstruktúrával rendelkezik, a lakónépesség egyharmada 18 év alatti. Az interjúalanyaink közül a legfiatalabb 16 évesen, a legidősebb 20 évesen szülte meg első gyermekét. Az interjúalanyok átlagéletkora 18 év volt az első gyermekük születésekor. Alacsony iskolai végzettségük és a tényleges boldogulási alternatíváik hiánya nem tette szükségessé a késleltetett gyermekvállalást, és főleg az erre irányuló tervezést. A még többnyire kezdeti időszakában lévő kapcsolatok jelentős része, többnyire egy rövid idejű együtt járást követően, a korai gyermekvállalás miatt véglegesített párválasztássá vagy házassági döntéssé alakult.

A fiatalkori gyermekvállalásra erős hatást gyakorolnak a jövedelemgyenlőtlenségek és a szegénység. Gold és munkatársai (2002) erre irányuló vizsgálataik során a társadalmi tőke hatását értelmezték a folyamatban, és arra a következtetésre jutottak, hogy a fiatalkorúak gyermekvállalására a szegénység közvetlenül hat, a jövedelemgyenlőtlenségek viszont a társadalmi tőkén keresztül. Gyukits a fiatalkorúak gyermekvállalásának kutatási összegzésében fejti ki, hogy „bátisan megfogalmazhatjuk azt az állítást, hogy a tizenéves korukban gyermeket vállaló lányok olyan társadalmi folyamatok áldozata, amelyek fölött semmilyen befolyásuk nincs” (Gyukits 2009). Kutatásunk során ez több szempontból is beigazolódott. A fiatalkori gyermekvállalás elsődleges okaiként a szexualitással összefüggő információhiány, a tanulatlanság, az éretlenség, a szemérmesség, az alárendelt női szerepek, valamint a nők testük feletti önrendelkezési jogának

hiánya említhető. A fiatalkori gyermekvállalásról egyik interjúalany sem tudatos döntésként beszélt. Többüknek nem voltak információik a különböző fogamzásgátlási módszerekről, illetve nem is volt lehetőségük ezekhez hozzájutni. A szüleik és általában a teljes felnőtt környezetük tabusította a szexualitás témakörét, ebben az anyák sem jelentettek segítséget. A kortárs kapcsolati háló tagjai, elsősorban a szűk baráti kör sem tudott információkkal szolgálni, bár, olykor véleményük jelentősen befolyásolta a választott vagy épp a nem választott fogamzásgátlási formát (számtalan téves hiedelemmel együtt). De többnyire inkább arról számoltak be a fiatal nők, hogy a korosztályukhoz tartozó ismerős lányok sem rendelkeztek megfelelő információkkal, így többnyire nem volt kivel megbeszélni a szexualitással kapcsolatos kérdéseiket. A faluban hetente néhány órában érhető el a háziorvos és a védőnő, hozzájuk nem szívesen fordulnak a szexualitás és a fogamzásgátlás iránt érdeklődő, de rendkívül szemérmes fiatal lányok. Az esetleges iskolai felvilágosító órákon pedig szintén nem merték kérdéseiket feltenni. Az internet is csak néhány háztartásban érhető el, így a világhálón könnyen hozzáférhető információkhoz sem jutnak hozzá. Ebben a zárt térben a többnyire kiskorú lányok arról sem hallottak soha, hogy korszerű fogamzásgátlási eszközök alkalmazásával elkerülhetik a nem kívánt terhességet. A szexuális viselkedésre vonatkozó ismereteik és a tudatosság ilyen mértékű hiánya következtében a fiatal lányok leginkább csak sodródtak az eseményekkel, elfogadva és megfelelően szexuális partnereik igényeinek és döntéseinek. A férfiigényeket viszont leginkább az óvszerhasználatról történő tartózkodás, illetve teljes elzárkózás jelentette.

„Egy lánnyal le kell ülni, beszélni, ha kamaszkorban van. Nem úgy, ahogy az itteni cigányok csinálják. Nem ülnek le velük. Nekem is az volt a baj, hogy nem ültek le velem anyuék akkor. És most meg már bánja, hogy nem ültek le velem, hogy hogyan kellett volna csinálni. Mert így most az lett az izéje, hogy itt vagyok 21 évesen két gyerekkel. És erről nem a gyerek tehet, hanem én, hogy nem gondolkoztam előre, meg a szüleim, hogy nem világosítottak fel. Nem beszéltek velem semmiről. Mikor betöltöttem a tizenhétet, egy héttel utána kiderült, hogy én terhes vagyok, és kiabáltak velem. Viszont azt mondták, hogy nem vetethetem el a gyereket, hogy tartsam meg. És megtartottam a kislányt.” (21 éves nő)

Nem tekinthető tudatos gyermekvállalási döntésnek az sem, hogy – bár vannak erről ismereteik – a párok nem alkalmazzák a fogamzásgátlást. Ennek több oka is lehet. A válaszok alapján az ilyen szituációkban is a férfiak döntéseiről beszélhetünk, a nők fogamzásgátlási lehetőségei leggyakrabban szóba sem kerülhettek. A női fogamzásgátlás a szegény családoknak rendkívül költséges, valamint elsősorban a tabletták használata bizonyos tudást és rendszerességet is feltételez, amely megfelelő segítség nélkül nem minden nő számára megoldható. A korábban hivatkozott gettóbeli fiatalkori terhességek kapcsán Kelly (1998) említi a női és férfi identitásformálódás folyamatában a nőiességet és férfiasságot övező szimbólumok, viselkedések nemek szerint eltérő voltát, amelyek a kulturális tőkével összekapcsolódva értelmezhetővé teszik, hogy egy adott közösség milyen jelentéseket társít bizonyos események bekövetkezésének. Esetünkben is nyomon követhető többek élettörténetében, hogy első gyermekük születése a férfitársuk fogamzásgátlás-ellenességének következménye, aki nem csak, hogy ellenezte, de meg is tiltotta ezek használatát. A férfiasság szimbólumai, mint a nemzőképesség és a szexuális potenciál, ebből következően a gyermekek születése a faluban élő fiatal férfiak körében is a presztízsteremtést

szolgálják, a munkaerőpiaci státusz hiánya miatt nem betölthető klasszikus családfenntartói pozíciók kompenzálásaként. A fogamzásgátlás éppen ezen presztízsszimbólumok érvényesülését veszélyeztetné, és a férfitekintély elvesztését kockáztatná. Interjúalanyaink közül fiatal koruk ellenére többen már nem első gyermeküket nevelik. A férfiak családon belüli túlzott hatalmi dominanciája a gyermekes fiatal anyák életében is, a fogamzásgátlás és az újabb gyermek(ek) vállalása terén is erőteljesen érvényesül.

ÖSSZEGZÉS

Tanulmányunkban a fiatal nők párkapcsolati döntéseit befolyásoló tényezőket és munkaerőpiaci perspektívákat mutattuk be, egy olyan földrajzi térben élő közösség körében, ahol a falu zsákfalujellegéből adódóan társadalmi-gazdasági és földrajzi értelemben is elzáródott a környezetétől, és amely egyéb mutatói alapján is elszegényedett és kirekesztődött közösség. Egy ilyen bezáródott rurális térben vizsgáltuk, hogy a fiatalok életkezdési, párválasztási, gyermekvállalási és munkaerőpiaci döntéseit milyen tényezők befolyásolják leginkább, és ezek milyen mechanizmusokon keresztül örökítik tovább a következő korosztályra a szegénységet és a kirekesztettségben élést. Feltételeztük, hogy mind családszociológiai, mind társadalompolitikai értelemben a magyar társadalomban szokásos tényezőkhöz képest teljességgel eltérő motivációk és kényszerek befolyásolják az itt élő fiatalok döntéseit, különös tekintettel a nők felnőtté válását. Keresztek a nők tradicionális helyzetét meghatározó elsődleges okokat, és az olykor akár szélsőséges kirekesztettségük és a saját életükre irányuló döntési és választási szabadságuk hiányának magánéleti és környezeti háttértényezőit. A fiatal nők munkaerőpiaci esélyeivel összefüggésben leírtuk, hogy minden vizsgált szempont szerint kiszorulnak, illetve be sem tudnak lépni a munkaerőpiacra. Ebben a szegény közegben sem az elsődleges, sem a másodlagos munkaerőpiaci alternatívák nem érhetőek el számukra. Nem elsősorban technikai okok, mint inkább a nők életét befolyásoló helyi normák és értékek túlzottan erős hatásai miatt. A távoli munkák miatt heti ingázók körében ugyanúgy nem találni nőket, mint ahogyan a helyben maradók közmunka-lehetőségeiből is kimaradnak. A faluban ezek jelentik a jövedelemszerzés legfőbb forrásait, de leginkább a férfiak számára teremtenek lehetőséget. A nők munkaerőpiaci jelenléte a közösségi normák szerint nem elvárt és nem is támogatott. Mindezek ellenére a jelenleg még gyermekeiket nevelő fiatal nők karrierterveiben a jövőjükre vonatkozóan egyetlen elérhető vágyott célként a közfoglalkoztatottá válás szerepel. Már ebben a fiatal életszakaszban is megfogalmazták, hogy az önálló jövedelem megszerzésének lehetőségén túl elsősorban az otthonuk zártságából kiszakadás lehetőségének egyetlen alternatíváját látják benne.

Ugyanakkor legtöbbjük számára még az általános iskola befejezése is nehézségekbe ütközik, a fiatal nők a munkaerőpiaci integrációjuk egyik legnagyobb akadályának a korai iskolai lemorzsolódást és a szakképzettség hiányát azonosítják. Ettől függetlenül a napi megélhetési gondok nem teszik elsődleges fontosságúvá a szülők és a közösség körében a fiatal nők iskolai eredményességének bármilyen irányú motiválását. Hiányoznak az idősebb női korosztályok mintái is, az idősebb nők képzetlensége, női szerepkészletük tradicionális egysíkúsága nem segíti a fiatal nők jövőorientációját.

A faluban élő fiatalok az országos átlagtól jóval korábban alakítják ki az első párkapcsolataikat, és kezdik el a gyermekvállalást. A terhesség minden esetben a lányok iskolai pályafutásának végét is jelenti. A falu korstruktúrája rendkívül fiatalos, a lakosság egyharmada 18 éven aluli. A már gyermekeket nevelő fiatal anyák körében magas a tanulási motiváció, de erre a település földrajzi adottságai miatt nincs esélyük. Tömegközlekedéssel nem lehet megoldani a közvetlen utazást a faluból a képzések helyszíneire, ez kisgyerek mellett még inkább kivitelezhetetlen. A fiatal férfiak körében viszont, függetlenül attól, hogy számukra nyitva állnak a lehetőségek akár a szakmatanulásra is, nem jellemző a tanulási motiváció, családfenntartói szerepükben a munkahelyszerzést gondolják elsődleges feladatuknak, és ezt tartják elsődleges sikerüknek is. A fiatal nők a szülői házból kikerülve, férjeik, élettársaik mellett sem kapnak támogatást vagy motivációt a tanuláshoz, a fiatal tanulatlan férfiak nem engedélyezik és nem is támogatják feleségeik tanulási szándékait, és nem tartják fontosnak munkaerőpiaci részvételüket sem.

A statisztikák szerint a falu háztartásainak több mint felében legalább három gyermek van, a nők életük jelentős részében kisgyermekeket nevelnek. Nem ritka a négy-öt gyermek vállalása sem. A nők ennek következtében később válnak munkakeresőkké, a korai gyermekvállalás, és sok esetben már az iskolai évek alatti teherbe esés miatt nem ritka, hogy harmincas éveik végén, negyvenes éveik elején járnak, mire pályakezdőként kiléphetnek a munkaerőpiacra. Ez még inkább növeli álláskeresői kudarcaikat. Mindezekkel szoros összefüggésben vizsgáltuk a fiatal nők párválasztási esélyeit és ennek jellemzőit, elsődlegesen a házassági piac és a partnerszelekció kérdésein keresztül. Bemutattuk, hogy a falu elzártságából és szegregáltságából következően a partnerszelekció nem a teljesítményalapú, képzettségi és foglalkozási pozíciók mentén történő párkapcsolati homogámiát segíti, hanem kizárólag a származási szempontú házasságkötést teszi lehetővé. Ennek is tulajdoníthatóan a fiatal nők életében semmiféle státuszmobilitás nem tapasztalható, házasságuk vagy partnerkapcsolatuk révén ebben a közegben a nők számára nincs esély a szegénységből kilépni. Ezt erősíti a zsákfaluban élők kapcsolati hiánya is. A fiatalok kapcsolati hálójában rendkívül beszűkült, nem terjed túl a falu határain. Ebből is következően nincsenek hídszerű kapcsolataik, a meglévőket pedig a multiplexitás alacsony foka jellemzi. Mindez erőteljesen korlátozza érdekérvényesítési lehetőségeiket, akár a munkaerőpiaci, akár a párválasztási esélyeiket tekintve. Leírtuk, hogy az összekötő és az összekapcsoló kapcsolatok hiánya miatt csupán az összetartó (bonding) kapcsolatok a jellemzőek, amelyek, mégoly hasznos védelmi funkciójuk mellett is, túlsúlyossá válva korlátozó és bezáró erővé váltak. Mindez a fiatal nők számára azzal a következménnyel is járt, hogy saját új családjaikban a nőiesség-férfiasság tradicionális szimbólumainak átörökítésén keresztül konzerválódtak a tradicionális női életutak. Bemutattuk, hogy ez együtt járt az egyéni szabadságuk korlátozásával, amely kifejeződik a magánéletük minden területén, beleértve a tanuláshoz, a szabad munkavállaláshoz, a saját jövedelem birtoklásához, a családi szerepek demokratikus megosztásához fűződő jogait, és a gyermekvállalással, szexualitással, fogamzásgátlással kapcsolatos szabad döntési jogait is.

A falu zárt világa és az ebből következő választási és döntési lehetőségek korlátozottsága következményeként a faluban a fiatal nők nagy eséllyel „csúsznak bele” nem egészen megalapozott párválasztási döntésekbe, és jutnak el a sodródásos házasságkötésekig. A korai terhesség, a lányok menekülési vágya az otthoni légkörből, a nem megfelelő otthoni viselkedésből eredő szülői kiutasítás (elzavarás otthonról) vagy a függetlenedési vágy általában is ilyen döntések meghozatalát eredményezi.

A zsákfaluban élő fiatal nők a helyben szokásos gyermekvállalási tendenciáknak és gyakorlatoknak megfelelően, első gyermeküket többnyire nagyon korán, 16–20 éves koruk között megszülik. Alacsony iskolázottságuk, munkaerőpiaci lehetőségeik teljes hiánya a gyermekvállalásra semmilyen késleltető hatással nincs. Az iskolából lemorzsolódva vagy éppen hogy befejezve azt, a korai gyermekvállalás sok esetben egy kibontakozóban lévő, de még nem kellően megalapozott párkapcsolatot végelesez, amely további családi-partnerkapcsolati nehézségeket okoz. Az erős érzelmi alapú kötődésekre jellemző biztonsági támasz az ilyen párkapcsolatokban nincs jelen, hiányából fakadóan a szegénység okozta feszültségekkel való küzdelem is sokkal nehezebb. A fiatalkori gyermekvállalásra a szegénység közvetlenül hat, és bemutattuk, hogy az érintett fiatal nők elsősorban azért áldozatok, mert a korai gyermekvállalást befolyásoló társadalmi folyamatokra semmiféle befolyásuk nincs. Önálló jövedelmek híján, eltartottként, fiatal koruk ellenére a párkapcsolatban élő mélyszegény nők körében máris tapasztalhatók azok az egyenlőtlenségek, amelyek már ebben a korai életszakaszban is korlátozzák társadalmi integrációjukat, és hosszú távra rögzítik társadalmi kirekesztettségüket.

FELHASZNÁLT IRODALOM

ALBERT Fruzsina–DÁVID Beáta

2006 A kapcsolati tőke dimenziói etnikai metszetben. In *Társadalmi Riport 2006*. TÁRKI, Budapest.

2007 *Embert barátjáról: A barátság szociológiája*. Századvég, Budapest.

BAKÓ Tamás–CSERES-GERGELY Zsombor–KÁLMÁN Judit–MOLNÁR György–SZABÓ Tibor

2014 *A munkaerőpiac peremén lévők és a költségvetés*. MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaság-tudományi Intézet, Budapest.

BECKER, G. S.

1981 *A Treatise on the Family*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

BOURDIEU, Pierre

1985 Identitás és reprezentáció. *Szociológiai Figyelő*: 1, 7–22.

1998 Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In: ANGELUSZ Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 156–177.

BUKODI Erzsébet

2001a A házasságkötés időzítése az egyéni életútban. *Statisztikai Szemle*, 79. évf., 4–5. szám 312–334.

2001b Ki kivel házasodik? A házassági homogámia időbeli változása. *Statisztikai Szemle*, 79. 142–161.

2002 Ki kivel (nem) házasodik? A partnerszelekciós minták változása az egyéni életútban és a történeti időben. In: *Szociológiai Szemle* 2002/2. 28–58.

COLEMAN, J. S.

1998 Társadalmi tőke az emberi tőke termelésében. In: LENGYEL György–SZÁNTÓ Zoltán (szerk.): *Tőkefajták: a társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. Aula Kiadó, Budapest.

CZIBERE Ibolya

2012 *Nők mélyszegénységben. Személyes életvilágok és cselekvési perspektívák a mélyszegénységben élő nők mindennapjaiban.* L'Harmattan, Budapest.

2014 Települési és regionális egyenlőtlenségek a 18–29 éves ifjúsági korosztály körében. Munkaerőpiac-jövőtervezés-érvényesülés. In: NAGY Ádám–SZÉKELY Levente: *Másodkézből. Magyar ifjúság 2012.* ISZT Alapítvány – Kutatópont, Budapest 45–72.

CSITE András–KOVÁCH Imre

1995 Posztszocialista átalakulás Kelet- és Közép-Európa rurális társadalmában. In: *Szociológiai Szemle*, vol. 2. 49–72.

CSOBA Judit

2010 A közfoglalkoztatás régi-új rendszere. Útközben az „Út a munkához” programban. *Esély*, 2010/1. 4–24.

DÁVID Beáta

2010 Társas kapcsolatok – a kirekesztődés dimenziói. In KÓCZÉ Angéla (szerk.): *Nehéz sorsú asszonyok feketén fehéren. Roma nők munkaerő-piaci és megélhetési lehetőségei két kistérségben.* MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségi Kutatóintézet, Budapest, 95–112.

DAVIS, Kingsley

1984 Wives and Work: Consequences of the Sex-Role Revolution. *Population and Development Review*, 10. 397–417.

DIMAGGIO, Paul–MOHR, John

1998 Kulturális tőke, iskolai teljesítmény és házassági szelekció. In: LENGYEL György–SZÁNTÓ Zoltán (szerk.): *Tőkefajták: a társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája.* Aula Kiadó, Budapest.

FEISCHMIDT Margit

2013 Társadalmi kirekesztés és a mobilitás lehetőségei aprófalvakban élő, cigánynak tartott emberek életében. In: KOVÁCS Katalin–VÁRADY Mónika Mária (szerk.): *Hátrányban, vidéken.* Argumentum Kiadó.

FERGE Zsuzsa

1991 Szegénység, Szegénypolitika. In: *Szociálpolitika és társadalom.* ELTE Szociológia Intézet és Szociálpolitika Tanszéke, Budapest.

FREY Mária

2001 Nők és férfiak a munkaerőpiacon. In: NAGY Ildikó–PONGRÁCZ Tiborné–TÓTH István György (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2001.* Budapest, TÁRKI-Szociális és Családügyi Minisztérium Nőképviseleti Titkársága 9–29.

2003 A gyermeknevelési támogatást igénybe vevő és családi okból inaktív személyek foglalkoztatásának lehetőségei és akadályai. In: LENKEI Gábor (szerk.): *Demográfia, foglalkoztatás, női munkavállalás. Stratégiai Füzetek 14.* MEH Stratégiai Elemző Központ, Budapest.

FÜZÉR Katalin

2015 A bizalom társadalomelmélete és a társadalmi tőke szociológiaelmélete. In: *Századvég* 78. szám 2015. 4. 5–18.

GOLD, R.–Kennedy, B.–Connel, F.–Kawachi, I.

2002 Teen Births, Income Inequality, and Social Capital: Developing an Understanding of the Causal Pathway. *Health and Practice*, 8: 77–83.

GRANOVETTER, Mark

1991 A gyenge kötések ereje: A hálózati elmélet felülvizsgálata. In: ANGELUSZ Róbert–TARDOS Róbert: *Társadalmak rejtett hálózata*. Magyar Közvéleménykutató Intézet, Budapest.

GYUKITS György

2009 A szegénységben élő fiatalok anyák életminősége és a szociális ellátórendszer. *Publicationes Universitatis Miskolciensis* XVI. 1. Miskolc 2009. 179–189.

JUHÁSZ Pál

2006 *Emberek és intézmények. Két zsákutca az agráriumban*. Új Mandátum Kiadó–Jelenkutatató Alapítvány, Budapest.

KALMIJN, Matthijs

1998 Intermarriage and Homogamy: Causes, Patterns, Trends. *Annual Review of Sociology*, 24. 395–421.

KAPITÁNY Balázs–SPÉDER Zsolt

2012 Gyermekvállalás. In: ÖRI Péter–SPÉDER Zsolt (szerk.): *Demográfiai portré 2012*. KSH, Budapest.

KELLY, M. Patricia Fernandey

1998 Társadalmi és kulturális tőke a városi gettóban: következmények a bevándorlás gazdaszociológiájára. In: LENGYEL György–SZÁNTÓ Zoltán (szerk.): *Tőkefajták: a társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. Aula Kiadó, Budapest.

KONCZ Katalin

2002 A társadalmi kirekesztettség és a szegénységkockázat nemek szerinti különbségei. *Esély*, 1. sz. 59–86.

KOTICS József

2013 „A mai napnak való vagyok...” Tartósan munkanélküliek megélhetési stratégiái. In: Nagy K. (szerk.): *A szociális segély csökkentésének hatásai a vidéki Magyarországon, 2012- interdiszciplináris dokumentáció. Pillangó Kutatás*. Pro Cserhát Egyesület, Budapest.

KOVÁCH Imre

2012 *Vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai*. Argumentum–MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Budapest (244 p).

KOVÁCS Katalin

2013 Területi, társadalmi hátrányok és beavatkozási politikák. In: KOVÁCS Katalin–VÁRADI Mónika Mária (szerk.): *Hátrányban, vidéken*. Argumentum, Budapest.

KOVÁCS Katalin–KIRÁLY Gábor

2015 A jól-lét szubjektív összetevői és objektív meghatározottságai a hátrányos helyzetű vidéki térségekben. In: SZIRMAI Viktória (szerk.) *A területi egyenlőtlenségektől a társadalmi jól-lét felé*. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár.

KOVÁCS Katalin–VÁRADI Mónika

2013 Előszó. In: KOVÁCS Katalin–VÁRADI Mónika Mária (szerk.): *Hátrányban, vidéken*. Argumentum, Budapest.

KÖLLŐ János–SCHARLE Ágota

2011 A közcélú foglalkoztatás kibővülésének hatása a tartós munkanélküliségre. In: FAZEKAS Károly–KÉZDI Gábor (szerk.): *Munkaerő-piaci Tükör 2011*. MTA Közgazdaságtudományi Intézet–OFA, Budapest.

LADÁNYI János–SZELÉNYI Iván

2004 *A kirekesztettség változó formái*. Napvilág Kiadó, Budapest.

LAKATOS Ildikó

2001 A férfiak és a nők munkaerő-piaci helyzete. In: FREY Mária (szerk.): *EU-komform foglalkoztatáspolitikai*. Budapest, OFA 465–488.

MEGYESI Boldizsár

2015 A társadalmi tőke negatív hatásai. In: *Századvég* 78. szám 4. 107–128.

MESSING Vera

2006 Lyukakból szőtt háló. Háztartások közötti támogató kapcsolatok roma és nem roma szegények körében. *Szociológiai Szemle* 2006/2. 37–54.

PONGRÁCZ Tiborné–S. MOLNÁR Edit

2000 Kísérlet a „tradícióörző” és az attól elszakadó, „modernizálódó” családi értékek empirikus vizsgálatára. In: SPÉDER Zsolt–TÓTH Pál Péter (szerk.): *Emberi viszonyok. Cseh-Szombathy László tiszteletére*. Századvég Kiadó, Budapest.

SIK Endre

2012 *A kapcsolati tőke szociológiája*. Eötvös Kiadó, Budapest.

SPÉDER Zsolt

2002 *A szegénység változó arcai. Tények és értelmezések*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság, Budapest.

SZABOLCSKA Orsolya

2008 Sorsukba zárva. In: VÁRADI Mónika Mária (szerk.): *Kistelepülések lépéskényszerben*. ÚMK, Budapest.

SZALAI Júlia

2002 A társadalmi kirekesztettség egyes kérdései az ezredforduló Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 2002/4, 34–50.

SZÁNTÓ Zsuzsa–SUSÁNSZKY Éva–BERÉNYI Zoltán–SIPOS Flórián–MURÁNYI István

2016 A jól-lét fogalmának értelmezése az európai szakirodalomban (2009–2014). In: *Met-szetek* Vol. 5. (2016) No.1.

TIMÁR Judit–KOVÁCS Katalin–VÁRADI Mónika Mária

2015 Jól-lét deficit a hátrányos helyzetű kistérségekben. In: SZIRMAI Viktória (szerk.): *A területi egyenlőtlenségektől a társadalmi jól-lét felé*. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár.

VÁRADI Mónika Mária

2007 Szegénység, kirekesztettség. In: Kovács Éva (szerk.): *Közösségtanulmány*. Néprajzi Múzeum–PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Budapest, 69–87.

2015 Szegénység, projektek, közpolitikák. *Tér és Társadalom* 29. évf. 1. szám. 69–96.

VÁRADI Mónika Mária–VIRÁG Tünde

2015 A térbeli kirekesztés változó mintái vidéki terekben. In: *Szociológiai Szemle* 25(1). 2015/1. 89–113.

VIRÁG Tünde

2009 Szegények a kistelepülések fogságában – a szociálpolitika mindennapi gyakorlata egy hátrányos helyzetű térség településein. *Esély* 2009/4. 38–45.

WILSON, Patricia. A.

1997 Building Social Capital: A Learning Agenda for the Twenty-first Century. *Urban Studies*, 34, 745–760.